

Ingen plats för demokrati

| av Knut Carlqvist

Näe Kemal Atatürk byggde den moderna sekulariserade stat som är dagens Turkiet var vapenmakt nödvändig för att kunna hålla ordning mellan olika folkgrupper. Armenier, kurder, greker och turkar var vana vid att strida med varandra men de blev också brickor i stormakternas spel.

ETT AV KEMAL ATATÜRKS lustigare infall var försöket att skapa ett oppositionsparti 1930. Han kunde inte smälta att han kallats diktator i en tysk tidning och bad en medbroder i förskingringen, Parisambassadören Ali Fethi, att starta ett oppositionsparti. Fria Republikanerna skulle det heta, sade han. Men det hann inte mer än ställa upp i lokalvalen förrän det blev oroligheter. Det drog till sig allt missnöje, depressionen hade rullat in över Turkiet. Det sög åt sig gamla hovmän, islamister och andra som förlorat på revolutionen. Ingen brydde sig om vad som stod i parti-programmet.

Partiet tilläts få majoritet på sina håll. Vem vinner? frågade Atatürk. Vårt parti, förstås, Folkpartiet, svarade hans sekreterare. Inte, sade Atatürk. Jag ska tala om för dig vilket parti som vinner: det är förvaltningens parti, grabben. Gendarmernas, polisens, distriktschefernas och guvernörernas. Bäst du lär dig det.

I sin utomordentliga bok om det moderna Turkiets fader, "Atatürk. The Biography of the Founder of Modern Turkey", påpekar Andrew Mango att demokratin inte etableras packad och klar, den växer fram. Först rättigheter och fusk, sedan rättigheter utan fusk. I 1930 års Turkiet fanns inte de osynliga kontrakt som oljar den svenska demokratin,

ingen konsensuskultur. Det hände att parlamentsledamöter sköts under pågående session. Fria val skulle störta landet i inbördeskrig.

Turkiet uppstod efter första världskriget ur det ottomanska väldet, i vilket Makedonien, Albanien, delar av Grekland, Libanon, Syrien, Irak, Palestina och Libyen ingick. De etniska grupperna hade separata rättssystem och olika privilegier. Banker, rederier och hantverk låg i händerna på greker och armenier. Västerlänningarna höll sig med egna konsuler och en gräddfil till palatset. De turkiska muslimerna utgjorde en underklass i sitt eget land.

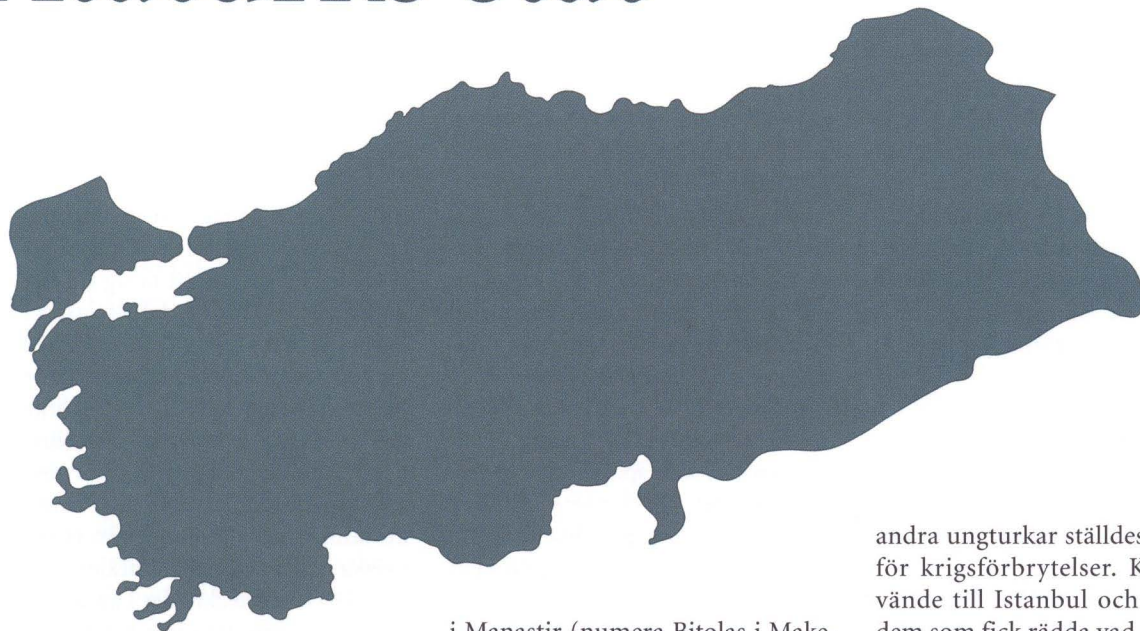
Atatürk själv hade makedonskt påbrå och växte upp i Saloniki i nuvarande Grekland som Mustafa Kemal. Efternamnet Atatürk, turkarnas fader, tog han sig först vid namnreformen 1934. Som andra ambitiösa unga män sökte han sig till armén och upptäckte hur illa det var ställt. En kollega till honom, Ali Fuat, skrev senare: "Förvaltningen fungerade inte, korruptionen blomstrade, tjänsteman och officerare fick inte ut sin lön medan hemliga poliser och guldgalonerade hovmän både fick ut lönen och börser med guld ... Som unga studenter på Krigsskolan läste vi i hemlighet deklARATIONERNA från den franska revolutionen om de mänskliga fri- och rättigheterna och drog våra lärdomar."

Sultanen var Europas sjuke man och stormakterna samlades som vargar kring bytet. Egypten (Suezkanalen) hade brittena redan lagt beslag på och Bulgarien hade brutit sig loss med ryskt stöd. 1903 var det Makedoniens tur. Italien övertog gendarmeriet och beslutet fattades av stormaktsombud, även om området nominellt löd under Istanbul. Förhållandena var likartade i Saloniki (dagens Thessaloniki i Grekland). I sitt beråd vände sig sultanen Abdulhamit till Tyskland. Befälet över krigsmakten lämnades till Liman von Sanders och von der Goltz. Professionella soldater, förvisso, men de tillvaratog också tyska intressen.

1904 fick Mustafa Kemal husarest för att ha gett ut en olaglig tidning på Krigsskolan. Rektorn gjorde en raid, men låtsades inte se de brutna arken och det hela rann ut i sanden. Ungturkarna, som de radikala kadetterna kallades, hade ett tyst stöd från hederliga officerare. Och som de kom ur medelklassen hade de talrika släktingar över hela väldet som drog i tåtar. Relativt ostört byggde de en hemlig organisation.

Kemal deporterades till Syrien 1905 som mindre pålitlig och hamnade därför utanför den inre kretsen, vilket var hans lycka. Han fick stabstjänst men ville rida ut med 30:e kavalleriregementet och jaga druser. Han varnades av kalfaktorn: "Ert liv är i fara. Ni vet inte om det, herrn,

Atatürks stat

men hela armén i Syrien har ett övergripande intresse, och ni ses som en som kan motverka det." Det handlade om plundring, oavlönade befäl och soldater roffade åt sig vad de kom över. Druserna i sin tur plundrade maroniterna. Kemal såg på men avstod från sin del av bytet.

Så kom det sig att Mustafa Kemal först 1908 blev medlem av Enhet och Framsteg i Istanbul, vars anförare var den hetlevrade och maktlystne Enver pascha. Nåväl, sade Ali Fuat på ett möte, anta att vi kan tvinga sultanen att återställa konstitutionen. Vad gör vi sedan? Ledarna viftade bort frågan: Resten är enkelt. Kemal tänkte längre. Han såg för sig en sekulariserad, modern turkisk nationalstat.

SULTANEN VEK SIG

Revolutionen 1908 blev en rörig tillställning. Medan ungturkarna pratade och tog underhandskontakter med främmande makter, så förstod militärerna på fältet att sultanen när som helst kunde slita gradbeteckningarna av dem. Först ut var en albansk major

i Manastir (numera Bitolas i Makedonien) som gav sig upp i bergen med 200 man och krävde allmänna val. Generalen som sändes att slå ner honom mördades av en ungturk. Kaos hotade och sultanen vek sig.

Programmet var enkelt: Likhet inför lagen, slut på nepotism och privilegier. Men sådant är inte lätt att genomföra i ett samhälle som oljas av gentjänster och där varje grupp slåss för sina rättigheter, ungturkarna inräknade. Till det kom Enver paschas ambitioner. Han såg för sig ett pånyttfött ottomanskt välde, en panislamisk rörelse. Kaiser Wilhelm stödde honom, därtill intalad av framstående tyska orientaler.

Enver famnade över allt och inget, menade Kemal som inte heller trodde att Tyskland skulle vinna kriget. Panislamismen är luft. Ungturkarna satte honom i karantän som militärattaché i Sofia.

1918 befann sig det Ottomanska riket på förlorarnas sida i kriget, annekterat av den segrande alliansen. Enver pascha flydde landet och

andra ungturkar ställdes inför rätta för krigsförbrytelser. Kemal återvände till Istanbul och blev en av dem som fick rädda vad som räddas kunde. Segrarmakterna krävde demobilisering och avvapning. Som militärinspektör ägnade sig Kemal åt att organisera och samordna de

"Den som inte är beredd att försvara sin frihet med vapen i hand kommer att förlora den."

självförsvarskommittéer, som växte fram i det inre av landet, i Anatolien, och att flytta vapendepåerna utom räckhåll. I hemlighet började han rekonstruera armén.

Det smutsiga stormaktsspelet efter krigsslutet tände åter försvarsviljan. 1919 tillät Förenta Staternas Woodrow Wilson, Storbritanniens Lloyd George och Frankrikes Georges Clemenceau grekiska trupper att besätta Izmir på sydkusten. Tanken var att pressa ut italienarna därifrån och upprätta ett Storgrekland. Italien fick i stället en "inflytelsezon" i sydöst och som plåster behålla Libyen. De tre slogs sedan om hur resten av bytet skulle delas. Britterna

ockuperade Istanbul och uppmuntrade kurderna att göra uppror i ottomanernas rygg. Opinionsen i Frankrike krävde en armenisk stat. För egen räkning krävde Clemenceau att få Syrien och Libanon.

Varje ottomanskt försök att värja territoriet såg britererna som förberedelse till massaker, ett eko av grekisk och armenisk propaganda. Muslimerna räknades inte i Europa, det gällde att skydda kristna. Men Kemal talade med de franska sändebuden och förstod att de gärna såg att Syrien fick en stabil granne.

TURKISK STAT FORMAS

Från Anatolien lyckades Kemal ena den nationalistiska rörelsen kring sitt

”Den antiturkiska propagandan från Lloyd Georges dagar vädras ännu.”

program, en bantad turkisk nationalstat enligt vapenstillståndsgränserna från balkankrigets slut 1914. Hans arbete underlättades av att tokstollarna flytt landet och att britererna deporterat kompromissvänliga ungturkar till Malta och tvingat sultanen att acceptera grekisk ockupation av Trakien, området kring Marmarasjön och kusten ner till Izmir. En Nationalförsamling inrättades i Ankara och Kemal valdes till ordförande. En ny turkisk stat tog form.

För att slå ner upproriska stamhövdingar och krigsherrar tvingades Kemal att använda vad som fanns av irreguljära förband. ”Vilka kontrollerar landet idag, de eller vi?” viskade hans närmaste medarbetare Ismet Inönü när en bunt vildsinta rövare återvände till Ankara. ”Vi”, svarade Kemal. ”Vi har hjärnan.”

Mustafa Kemal spelade ut fransmän mot briter och kraftsamlade bakom en säker försvarslinje. Omsider skulle de allierade begripa att de

måste komma överens med Turkiets verkliga makthavare. Så Kemal väntade ut dem. I juni 1921 tappade kung Konstantin tålamodet och ville avgöra med en grekisk slutoffensiv från Izmir mot Ankara. Kemal övertog själv befälet och lyckades efter inledande förluster stoppa grekerna vid floden Sakarya.

Massaker på turkisk civilbefolkning under reträtten fick sympatierna för de heroiserade grekerna att svalna. ”De grekiska militärmyndigheterna döljer inte längre sin ondsinthet och omänsklighet”, skrev Arnold Toynbee och förlorade sin professur i historia vid King's College, en stol som sponsrades av grekiska redare.

Oenigheten bland ockupanterna tilltog. Grekiska fartyg strök längs kusten och besköt städerna och grekfientligheten växte, snart strömmade flyktingar mot Grekland. Sommaren 1922 bestämde sig den grekiska befälhavaren, som såg tiden rinna ut, för att dra tillbaka styrkor från Izmir för att i stället inta Istanbul och tvinga fram en fred. Men Istanbul, där sultanen ännu satt som gisslan, var under allierad förvaltning. Britererna gick i taket. Turkiska armén tog tillfället att bryta vägen ner till kusten och återta Izmir.

Demoraliserade grekiska förband plundrade och brände otaliga turkiska byar och städer under sin oordnad reträtt. Erövringen av Izmir slutade med massaker på armenier – som stött den grekiska ockupationen – och grekisk civilbefolkning, när den blodtörstige generalen Nurettin tog över i september. Det legendariska Smyrna låg i aska och ruiner.

Lloyd Georges grandiosa plan att återupprätta antikens Hellas slutade i förödelse, hundratusentals döda och miljoner på flykt, inte alldeles ovanligt när stormakter försöker bygga nationer.

Den turkiska armén fortsatte mot Istanbul, vilket skapade panik i Lon-

don. Winston Churchill sände in flottan. Fransmännen stretade emot, de värnade sina ekonomiska koncessioner och sökte en fredlig lösning. Kemal förklarade pedagogiskt för britererna att han varken accepterat vapenvilan eller fördraget om Istanbul. Det hade ingåtts med sultanen. Önskade de diskutera Istanbul status måste de börja med att erkänna regeringen i Ankara.

Armén hade varken proviant eller drivmedel för att ta sig till Istanbul, men – sade Kemal förtjust till en journalist – det skadade ju inte att folk trodde det. Britererna hade fått nog. Regeringen Lloyd George föll i valet och trupperna kunde inte dras tillbaka fort nog. Därmed tvangs också de grekiska styrkorna att lämna östra Trakien, den europeiska delen av dagens Turkiet.

1923 undertecknades Lausannefördraget, som definierade Turkiets gränser. Det är det enda av de fördrag som ingicks av segrarmakterna efter första världskriget som överlevde det seklet. Det säger en del om Mustafa Kemals omdöme, liksom bristen på detsamma hos Wilson och Lloyd George.

Efter befrielsen följde samhällsreformerna. Sultanatet avskaffades och i november 1922 lämnade den siste sultanen landet ombord på engelskt krigsfartyg och bosatte sig så småningom i San Remo med sina tre fruar. Turkiet blev en republik. Kalifatet, den religiösa institutionen, hölls pro forma vid liv ännu några år. 1923 stängdes koranskolorna.

Det stora problemet var att greker och armenier lämnat landet och med dem det mesta av kompetensen i hantverk och handel. Men judarna var kvar, lojala med regimen. Flertalet inhemska judar var fattiga och levde i getton, men under 30-talet anlände åtskilliga från Tyskland som fick fart på de turkiska universiteten. Skolan sekulariserades och omfattade såväl pojkar som flickor. Undervisningen skulle baseras på vetenskap. 1925 förbjöds fezen och slöjan

och den gregorianska kalendern antogs, utan att det gjordes något nummer av Kristi födelse. 1928 infördes ett nytt turkiskt skriftspråk med latinskt alfabet. Kvinnlig röst-rätt infördes 1933. Förändringarna skedde i häpnadsväckande takt och naturligtvis hängde inte alla med. Landsbygden släpade långt efter. Men grunden lades för en modern stat.

UPPGÖRELSE MED RÅSKINN

Kemal Atatürks regemente var hårt. Oppositionen undertrycktes och sedan kriget vunnits stundade en uppgörelse med de råskinn och krigsförbrytare som väntade sig få landet i belöning för sina tjänster. Fackföreningar förbjöds, kommunister likaså. Det fanns inga marginaler för en mjuk politik, inga dusörer att dela ut till missnöjda. En och annan oskyldig fick plikta med livet. I praktiken var det först från 50-talet som Turkiet upphörde att vara en enpartistat. Men Atatürk byggde inte en diktatur, menar Andrew Mango, han byggde en stat som kunde styras demokratiskt när tiden var mogen. Partiet sattes aldrig över lagen.

Kemal var inte korrupt, han hade en historisk mission. Han insåg att det enda argument som bet var vapenstyrka. Den som inte är beredd att försvara sin frihet med vapen i hand kommer att förlora den. Det var ett argument för att stänga koranskolorna. Under kriget hade en mufti klagat över att eleverna inkallats. Elever? Du har samlat desertörer i din skola, sade Kemal.

Lloyd George lät inte mycket annorlunda än Tony Blair i dag, han älskade att tala om betryckta folkgruppers frihet och beskriva sina motståndare i de mest förklenande ordalag. Men han använde grekerna, armenierna och kurderna i ett maktspel och släppte dem i samma stund som ett nytt intresse väckts. Han backade upp sultanatet därför att det kunde användas mot turkarna. Han bolstrade sina krav med anklagelser

om att Ankararegeringen trampade på mänskliga rättigheter, men han sade inte ett ord när hans protegéer trampade på samma rättigheter. Han underbläste stamuppror i östra Turkiet och klagade över att de slogs ner.

Med sådana externa fiender, hur skulle presidenten i en ny, ambitiös och ännu instabil stat kunna tillåta dem att spela ut intressegrupper mot varandra i demokratins namn? Det finns en naiv förtröstan på ordet demokrati, som vore det en snuttefilt. Delar av oppositionen mot Atatürk hade inte dragit sig för att gå främmande makt tillhanda. Moderniseringen kunde ha omintetgjorts på några veckor, som när Irans demokratiskt valde premiärminister Mossadeq störtades 1953 för att han petat på oljekoncessionerna.

STORMAKTERNAS ANSVAR

Stormakterna odlar inte demokrati i tredje världen, de odlar sina intressen. Atatürk närde inga illusioner, men han skyllde inte heller på dem. Det som hindrar nya demokratier från att uppstå är bristen på ledare av Atatürks virke.

Den antitürkiska propagandan från Lloyd Georges dagar vädras ännu. Få har läst standardverket av lord Kinross, "Atatürk. The Rebirth of a Nation" och få kommer att läsa Mangos lika utmärkta studie. Kurdfrågan tas upp när det "muslimska" Turkiet ska hållas utanför EU. Men stormakterna känns inte vid sin skuld. Att turkiska blev enhetsspråk i skolan berodde på trycket utifrån och de feodala kurdiska klanernas benägenhet att ta till vapen mot betalning, även mot varandra. Under Gulfkriget förespeglades återigen en kurdisk stat och som vanligt nappade kurderna.

Öcalans PKK är inte den första kurdiska organisationen som mördat turkar. Den traditionen har 2500 år på nacken, redan Herodotos skakade på skallen. I själva verket slogs en del kurder på Mustafa Kemals sida, andra på briterernas. Det hand-

lar inte bara om rätten att få tala kurdiska. Frågan är komplicerad.

Den andra frågan är folkmordet på armenierna och assyrierna. Siffrorna växlar, men det rör sig i intervallet tvåhundra tusen till en miljon döda. Armenierna och assyrierna stred på rysk sida efter att ha fått politiska löften. Muslimska turkar fruktade fördrivning. Enver pascha utnyttjade de stämningarna 1915. Kemalisterna bär inte ansvaret, Atatürk var emot Envers äventyrligheter. Den andra sidan av saken är att armenierna i sin tur gjorde sig skyldiga till massakrer, både då och senare. Det var ett inbördeskrig av balkanskt snitt. Hatet mellan folkgrupperna blev – efter ömsesidiga övergrepp under åtta års tid – oöverbryggbart. Därför utväxlades vid åren efter kriget muslimer och armenier i öst, liksom muslimer och greker i väst.

Fientligheten mellan folkgrupperna följde av sultanernas sätt att hantera dem genom att fördela privilegier, söndra och härska. Armenier och turkar var aldrig jämställda medborgare. Inga sedvanerättsliga band knöt ihop dem, alla trådar gick via sultanen. När skyddsmakten föll utlöstes med nödvändighet konflikterna.

Atatürk dog så småningom, 57 år gammal, av skrumplever. Han drack kopiösa mängder raki, och det var inget han blygdes för. Hans kvinnoaffärer var många och älskarinnan sköt sig. Men han utträttade vad ingen politiker i väst någonsin lyckats med, han förde en undergångsmärkt nation in i den moderna världen.

Knut Carlqvist (knutc@algonet.se) är frilansskribent.

BOKFAKTA

Författare: Andrew Mango

Titel: Atatürk. The Biography of the Founder of Modern Turkey

Förlag: The Overlook Press, 1999